

היבטים מגדריים בהליכי אימוץ ילדים בישראל

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

שירה רוזנברג-לביא

היחידה ללימודים בין-תחומיים

התוכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

שבט, תשפ"א

רמת גן

תקציר

הליך אימוצו של ילד ללא הסכמת הוריו הוא הקשה מכל התערבות אפשרית בחיי המשפחה. עבודה זו ביקשה ללמוד על ההיבטים המגדריים שמעצבים את ההחלטות השיפוטיות שעוסקות במסירת ילדים לאימוץ ללא הסכמת הוריהם. בעוד שמעמד חברתי נמוך שקשור בסיכון מוגבר להוצאת ילדים מהבית והכרזתם כבני-אימוץ נחקר בעבר, השפעתם של תפקודי מגדר והצטלבותם עם צירים נוספים כגון מוגבלות, דת, מוצא אתני, מעמד אזרחי, רקע תרבותי וחברתי, על ההחלטות שמתקבלות בפסיקת בתי המשפט בישראל בנושא זה לא נחקרה עד כה. מחקר זה הוא הראשון שעורך מיפוי יסודי של השיח המשפטי-מקצועי בבתי המשפט מנקודת מבט מגדרית. למחקר זה גם מטרה נורמטיבית, שבמסגרתה ביקשתי לבחון האם ניתן לעשות שימוש ב"שיח היחסים", לשכללו ולהתאימו לשיח אימוץ ילדים, כדי להתמודד עם מורכבות ההיבטים המגדריים בצורה טובה יותר ומותאמת לצדדים.

נקודת המוצא התיאורטית של המחקר היא שאימהות ואבהות הן הבניות חברתיות, ושהתכנים הנוצקים לקטגוריות אלו בהליכי אימוץ ילדים נטענים על ידי הרשויות (הרווחה, בתי המשפט) במשמעויות שונות בהתאם למגדר של ההורים. השיח הפרופסיונאלי של המומחיות והמומחים מתחום בריאות הנפש, שחוות דעתם לעניין המסוגלות של ההורים מוגשות לבית המשפט והמלצותיהם מתקבלות ברוב המקרים, מציג את ההורים כ"אחרים" וכ"פתולוגיים". אולם, מחקר זה הוא הראשון שבוחן את מתחם שיקול הדעת של המומחיות והמומחים, התפיסות המגדריות שמנחות את חוות הדעת ושיפוט האימהות והאבות, וכיצד אלו מוערכים ומתפרשים בבתי המשפט. מכאן תרומתו המשמעותית לחקר ההחלטות שמתקבלות בבתי המשפט שרק מעט ידוע על אודותיו.

זעקת ההורים עולה ומהדהדת מפסקי הדין. ההורים "נחשדים" בהזנחה קשה של הילדים ובהימנעות מסיפוק צרכיהם. כאמא לילדה ולילד בעשור הראשון לחייהם חששתי שהעיסוק במקרים אלו יעלה כעס בליבי כלפי ההורים שלא היטיבו עם ילדיהם הקטנים. אולם, כבר בתחילת הליך המחקר, לאחר שניתחתי מספר פסקי דין, הבנתי שהתמונה מורכבת יותר, וקשורה במערכות יחסים נוספות וטעונות. ספרות המחקר שסקרתי הצביעה על כך שבין אימהות מקבוצות פגיעות שנוזקות לתמיכה של שירותי הרווחה, לבין העובדות הסוציאליות מתקיים דפוס יחסי טיפול שבו האימהות והעובדות הסוציאליות חוות תסכול, חוסר אונים ותבוסה. הטיפול באימהות ובילדיהן מושפע מציפיות לתפקוד שהולם את הנורמות החברתיות המגדריות, בעוד שאבות כמעט ולא מקבלים מענה טיפולי סוציאלי בשל תפיסתם כשוליים לעומת האימהות ומתוך ראיית האימהות כלקוחות בלעדיות של הרווחה.

ספרות המחקר העידה גם על כשלים מערכתיים ומבניים. מדיניות רווחה נאו-ליברלית שמעניקה תמיכה כלכלית "רזה" לאימהות חד-הוריות עניות, מעודדת פיקוח מדינתי צמוד, התערבות במשפחה והאשמה של אימהות במצבן. לצד אלו ניצבת מערכת ריכוזית שמטפלת במשפחות בסיכון וגם בהורים המיועדים לאימוץ, שנמנים על שכבות אוכלוסייה חזקות יותר. מפסקי הדין שנותחו עלה שבתי המשפט מתייחסים לעתים להתנהגות ההורית כ"פתולוגית" וכחורגת מתפקידי ההורות המגדריים המצופים מהם, מבלי לתת את הדעת לאופן שבו מציאות החיים של אימהות ואבות שמצטלבת עם צירי הדיכוי הנוספים שנסקרו, מעצבים את התנהגותם.

במחקר, כאמור לעיל, נותחו פסקי דין שעסקו באימוץ ילדים ללא הסכמת הוריהם. פסק הדין מנקז את כל ההתרחשויות שקדמו לפתיחה בהליך האימוץ, פרטים על ההורים, הרקע המשפחתי, קורות הילדים

ויחסיהם עם הוריהם וחוות דעת מקצועיות שבחנו את ההורים והילדים. המחקר בוצע במתודולוגיה של ניתוח דסקריפטיבי-נרטיבי של פסקי הדין שניתנו בכל הערכאות בישראל מאז נחקק חוק האימוץ הראשון ב-1960, שהוחלף ב-1981 בחוק אימוץ חדש.

ממצאיו של מחקר זה מראים שישנו יחס שיפוטי מובחן לתפקוד של אימהות לעומת התפקוד של אבות, הן בחוות הדעת המקצועיות והן בהערכתן בהחלטות בתי המשפט. היזקקות של אימהות ממעמד חברתי נמוך לעזרה ולהדרכה מהווה, לשיטת אנשי הרווחה, המומחיות והמומחים ובתי המשפט, אינדיקציה כשלעצמה לחוסר מסוגלות הורית. אימהות נתפסת בחלק מפסקי הדין כישות סטאטית, בלתי מתפתחת וחסרת יכולת להשתנות ולרכוש מיומנויות הוריות, ולכן האפשרות שלהן להיעזר בגורמים נוספים בסביבתן אינה נבחנת. כאשר תפקודו של האב טוב משל האם, גורלו נכרך בגורל האם ומוצבים לו סטנדרטים גבוהים במיוחד לתפקוד הורי. עוד עלה, שהסכסוך הקשור באימוץ מורכב, לעתים, מאוסף של סכסוכים היסטוריים בין האם לרווחה וחוויות ילדות קשות שחוותה. במקרים שבית המשפט זיהה את הרגישות, השהה את השיפוט, פירק את הסכסוך לגורמיו ועשה היברידיזציה, עוצבו פתרונות טיפוליים שלקחו בחשבון את הרצונות והצרכים של האימהות והילדים יחד.

מהמחקר עלה שאלומות של אבות או בני זוג כלפי אימהות אינה זוכה להתייחסות מפורשת ולעיסוק ישיר בפסקי הדין. לא התקיים דיון בהשפעת האלימות על התפקוד ההורי של אימהות, ואף יותר מכך, הוטלה עליהן אשמה בגין הזנחת הילדים, כאילו אינה קשורה בתנאים הקשים שבהם הן נתונות ממילא. אידיאל האימהות שלאורן נבחנות אימהות במנותק ממציאיות חייהן, נכפה גם על אימהות עם מוגבלות שמתמודדות עם קשיים ייחודיים למצבן. אימהות שמתמודדות עם מוגבלות נדרשות גם כן לעמוד באידיאל האימהות, שתובע שאימהות יגשימו את האימהות בעצמן, ללא תלות באחרים. מוגבלות נראית לעין, שכוללת מום במראה חיצוני, עלולה להשליך על שיפוט היכולת ההורית. ילדים לאימהות אלו נחשבים לעתים כ"ילדים הוריים" שדואגים לאימהותיהם בשל פגיעותן, ודפוס היחסים נתפס כמאיים על רווחת הילדים למרות רצונם בהמשך הקשר עם האימהות. אימהות עם מוגבלות זוכות להערכה לעתים מצד בית המשפט אם הן מסכימות לאימוץ. אבות עם מוגבלות נשפטים בחומרה בגין העברת המטען הגנטי הפגום לדור הבא ולא נמצאה עדות בפסקי הדין לבחינת האפשרות לשמור על קשר בין האב לילדים.

מפגשים שמתקיימים בין ההורים לילדים במרכזי הקשר מתוארים כמתוחים, בדרך כלל באשמת האם, וכל מחווה הורית של האימהות נשפטת כפוגענית עבור הילדים. אנשי הרווחה מערימים לעתים מכשולים על ההורים בקיום המפגשים, מדווחים על רשמים שליליים למרות שהמפגש היה חיובי, ומסתירים מבתי המשפט דיווחים חיוביים שנאספו בקשר להורים ולילדים. פניות של אבות לרווחה בבקשה לבקר את הילדים אינן נענות ולא מדווחות לבתי המשפט. מפסקי הדין עולה, ששיפוט אקטיבי, עצמאי, ביקורתי כלפי שיקול הדעת המקצועי של המומחיות והמומחים ומודע לפערי הכוחות ולנסיבות החיים של אימהות בשולי החברה, מוביל להחלטות שכוללות את הצרכים והרצונות של ההורים והילדים יחד. בהחלטות כאלו נבחנים בדרך כלל האינטרסים של ההורים והילדים בטווח הארוך ולא רק בטווח הקצר והמיידי. ההתבוננות ארוכת הטווח על מערכות יחסים שלא מגלמות אידיאל של טיפוח בהווה, אך יש להן פוטנציאל להיטיב עם הצדדים בעתיד, מאפשרת לבתי המשפט לעצב פתרונות יצירתיים וטיפוליים. על רקע זה נוצרת פסיקה שמטפחת את האחריות והמחויבות של הצלע הנוספת – הרווחה, במערכת היחסים עם האימהות.

השיפוט האקטיבי חושף את מבני הכוח והמהלכים שננקטים להכשרתם של ילדים לאימוץ באמצעות חוות דעת חלקיות ומוטות, מסירתם של ילדים למשפחות אומנה או למשפחות מאמצות שרחוקות תרבותית ודתית ממשפחת מוצאם, התעלמות מכוונת מאבות שאינם ישראלים, מניעת מפגשים ושיפוט מקצועי-סטיגמטי של אימהות שעלו לישראל ממדינות אחרות. מתח בין התרבות המערבית ההגמונית לתרבויות של קבוצות מיעוט קיים גם ביחס לדפוסי המשפחות הרצויים; פסיקה לפי החוק הישן העלתה שבתי המשפט העדיפו לשמר את הסדר החברתי, שלפיו המשפחה היחידה הלגיטימית היא זו שבראשה אם ואב והם מגדלים את ילדיהם (הגנטיים או המאומצים). גם האפשרות של אימהות לחזור מהסכמה לאימוץ צומצמה מהחשש "להפקרתם" של ילדים בידי אימהותיהם החד-הוריות והעדפת אימוצם בידי אב ואם. בשנים האחרונות ניתן לחזות בניצנים של גישות שאינן רואות בהכרח היקשרות לאם אחת בלבד כמגלמת באופן בלעדי את טובת הילד. גישות אלו מעניקות לטובת הילד משמעות דינאמית ומשתנה שעשויה להתגבש עם התבגרותו של הילד. באותם פסקי דין "חדשניים" נפסק אימוץ פתוח עם מפגשים בתדירות שתגבר במשך השנים, נקבעה אומנה לטווח ארוך במקום אימוץ, ובית המשפט אף סטה מעיקרון סופיות הדיון כשאפשר להורה לפתוח מחדש את הליך האימוץ אם יצליח בטיפול בבעיותיו האישיות. קביעה זו מרחיקת לכת בהליכי אימוץ שמאופיינים בנחרצותם משום הפקעת הזכויות והחובות ההוריות. המשותף לפסקי דין אלו שגם הם שיקללו שיקולי טווח ארוך, ביטאו רגישות למצוקות של אימהות ואבות והורו לרווחה לתמוך בהורים.

כחוקרת מגדר סברתי ש"אתיקת הדאגה לזולת" עשויה לתרום למיפוי השיח מתוך גישה של "דאגה" לאלו שקולם נשמע אך בקושי. לאור זאת, הצבתי למחקר זה את המטרה לפתח את "שיח היחסים", להתאימו לשיח האימוץ ולבחון את האפשרות להשתמש בו כדי להתמודד טוב יותר עם ההטיות המגדריות-תרבותיות שעולות מפסקי הדין. אזכיר, כי הספרות שסקרתי מלמדת על קיומן של הטיות מגדריות כלפי הורים במיקומי שוליים חברתיים, לצד כשלים מבניים ומערכתיים. אלו, אינם מובאים בין השיקולים שמבקש שיח היחסים לשקול בעיצוב הפתרון המשפטי. ביקשתי להשלים חסר זה באמצעות פיתוח תיאורטי, שחלקו שאוב מההצעה להמיר רעיונות מופשטים, ובהם אידיאולוגיה אוניברסלית של אימהות, ברגישות למקרים הקונקרטיים ומאפייניהם הייחודיים. בנוסף, הצעתי להתייחס להיבט הציבורי של מערכות היחסים, ולראות ברווחה צלע נוספת במערכת היחסים עם המשפחה משום כוחה בעיצוב הקשרים והתוויית ההליכים. עוד הצעתי לרכז את הגישה השיפוטית כלפי אימהות שלא סיפקו את הדאגה הפיזית המצופה מהן לילדיהן, והצעתי, ברוח הכתיבה הפמיניסטית הקישורית, להכיר בדאגה הרגשית כממשיכה להתקיים גם כאשר הדאגה הפיזית אינה קיימת. הרי ידוע, שלא לכל הנשים בכל זמן ובכל מצב יש יכולת בחירה. הרחבת נקודת המבט שהצעתי כאמור ובחינתה על פסקי הדין היא תרומתו הנוספת של מחקר זה למחקר הקיים ולשיח המשפטי בהליכי האימוץ בכלל.